

Hellenic Evaluation Society Review

No 8 (2021)

HELLENIC EVALUATION SOCIETY REVIEW - ISSUE 8

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2020). Ο Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική στα χρόνια της κρίσης.

Παρασκευή - Βίβλιον Γαλατά

doi: [10.12681/eea.40267](https://doi.org/10.12681/eea.40267)

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ

Τσουκαλάς, Κωνσταντίνος (2020). Ο Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική στα χρόνια της κρίσης.

Αθήνα: Εκδόσεις ΠΟΛΙΣ. 480 σελ. ISBN13: 9789604356379

Δρ. Παρασκευή - Βίβιαν Γαλατά

*Ph.D & Postdoc Κοινωνικών Επιστημών, Πάντειο Πανεπιστήμιο
Καθηγήτρια-Σύμβουλος ΣΕΠ, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο*

Πώς έχουν μετασχηματιστεί οι όροι πρόσληψης της κοινωνίας, της ιστορικής δυναμικής, της παραγωγικής διαδικασίας, της ευημερίας και της πολιτικής στα χρόνια της κρίσης; Ποιες είναι οι μεγάλες γραμμές και συναρτήσεις που επηρεάζουν την πορεία του κόσμου; Αυτά είναι τα κεντρικά ερωτήματα που αντιμετωπίζει το βιβλίο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, που κυκλοφόρησε το 2020 από τις εκδόσεις Πόλις με τίτλο «Ο Αόρατος Λεβιάθαν. Δημοκρατία, δικαιοσύνη και ηθική στα χρόνια της κρίσης». Το βιβλίο εκδόθηκε σε μια καίρια χρονική περίοδο που έδειξε ότι η κρίση δεν επηρεάζει μόνο τους διάφορους τομείς της ανθρώπινης, κοινωνικής και πολιτικής ύπαρξης και δράσης, αλλά επίσης συνεπάγεται σημαντική αναδιοργάνωση στα κυρίαρχα συστήματα αξιών. Για τον συγγραφέα υπάρχει μια γενικευμένη αξιακή οπισθοδρόμηση, που διακυβεύει το απαραβίαστο και τον πυρήνα πρωτογενών αξιών όπως η ισότητα, η κοινωνική δικαιοσύνη, τα ατομικά δικαιώματα και η δημοκρατία.

Δεν είναι τυχαίο ότι, στην παρούσα συγκυρία της κρίσης, έχουν επανέρθει στο επίκεντρο της επιστημονικής συζήτησης και αρθρογραφίας, τα ζητήματα ηθικής και αξιών. Οι Boltanski & Chiapello (2005) ανέδειξαν ότι, κάθε σημαντική μεταμόρφωση ενός συστήματος αξιών οδηγεί στον μετασχηματισμό της καθημερινής ηθικής, όσον αφορά για παράδειγμα την εργασία και τις σχέσεις, και σε μια βαθιά αλλαγή στον τύπο της κανονικότητας. Πιο πρόσφατα άρθρα εξετάζουν τα ηθικά όρια και το ρόλο τους στη διαμόρφωση και αναπαραγωγή των κοινωνικών ανισοτήτων (Trappmann, et al., 2021) και το πώς οι διαφορετικές ηθικές τάξεις στους ενήλικες και στις πολιτικές καθοδηγούν την κινητικότητα των ενηλίκων (Nikunen & Ikonen, 2021). Η σημασία, δε, της συστηματικής, διεπιστημονικής και σε βάθος μελέτης των κοινωνικών αξιών και η αναζήτηση εξηγήσεων για τις αξίες στις αλλαγές της κοινωνικής δομής έχει επισημανθεί από παλιά (Abrams, et al., 1985; Kasimati, 1983; Mousourou, 1999).

Η ηθική και οι αξίες είναι εξίσου θεμελιώδεις για την αξιολόγηση, τον σχεδιασμό της και τις κρίσεις για την αποτελεσματικότητα και τη συμβολή ενός προγράμματος ή μιας πολιτικής. Στο ειδικό αφιέρωμα του American Journal of Evaluation για την ηθική, τις αξίες και τον πολιτισμό, οι Chouinard & Cram (2021) τόνισαν ότι η ηθική και οι αξίες υφαίνονται στον ιστό της κοινωνικής έρευνας και διαδραματίζουν κεντρικό ρόλο στην αξιολόγηση καθώς ασχολείται με θέματα κοινωνικής συνοχής, προοπτικών, εξουσίας, δικαιοσύνης και ευθύνης.

Το περιοδικό *Evaluation* ανέδειξε ότι η αξιολόγηση σύνθετων παρεμβάσεων και πολιτικών είναι πρόκληση, γιατί η λήψη αποφάσεων σχετικά με το τι θα αξιολογηθεί και πώς, και η εξισορρόπηση των πλεονεκτημάτων και των μειονεκτημάτων των πολιτικών είναι μια ηθική επιλογή (Oliver et al. 2020). Ως εκ τούτου, απαιτείται συνδυασμός των προσεγγίσεων για την αξιολόγηση των δημόσιων παρεμβάσεων, αλλά και των κατάλληλων μεθόδων για τη διερεύνηση της πολυπλοκότητας (Barbrook-Johnson et al., 2021), με τρόπο που θα μας ενημερώνει για το πώς συμβαίνει η κοινωνική αλλαγή σε πολύπλοκα συστήματα.

Σ' αυτό το πλαίσιο, η συμβολή του βιβλίου του Κωνσταντίνου Τσουκαλά είναι πολύτιμη τόσο για τους κοινωνικούς επιστήμονες και ερευνητές, όσο και για τους αξιολογητές. Αποτελεί ένα πολύπλευρο διεπιστημονικό εγχείρημα, το οποίο αποβλέπει να εντοπίσει το σύνολο των αλληλεξαρτήσεων μέσα από την ιστορία, την ανάπτυξη, την οικονομία, τις κοινωνικές εκρήξεις, την πολιτική και την παγκοσμιοποίηση, που καθορίζουν την πορεία του κόσμου. Θα λέγαμε ότι είναι το αποκορύφωμα της πολυετούς και συστηματικής ενασχόλησης του συγγραφέα - ενός εκ των σημαντικότερων διανοούμενων στη χώρα μας - με το κράτος, την εργασία και την κοινωνική ανάπτυξη (1980, 1985), την ελευθερία και την ισότητα στη σύγχρονη πολιτεία (1991), τις περιπέτειες σημασιών ως προς την εξουσία (1999) και την απορρύθμιση της ηθικής στην τελική φάση του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού.

Σε περιόδους κοινωνικής αλλαγής διαρρηγνύονται τα όρια, εκλείπει το δεδομένο και αποδυναμώνονται οι αξιακές προκαταλήψεις. Όπως αναφέρει ο συγγραφέας, η πρόσληψη του κοινωνικού γίνεσθαι μετατοπίζεται μέσα στο χρόνο, ως επακόλουθο μιας νέας διαρκώς κινούμενης «κανονικότητας», που οδηγεί τους ανθρώπους σε μια χωρίς όρους και όρια μεγιστοποίηση των επιδόσεων τους και σε μια υπερβολή (σελ. 16-17). Ο λόγος για τις ενδοσυστηματικές αντιφάσεις του καπιταλισμού, που οδηγούν στη γενικευμένη αξιακή οπισθοδρόμηση. Ο Αόρατος Λεβιάθαν του Κωνσταντίνου Τσουκαλά επιχειρεί να αναδείξει πώς έχει δομηθεί, μέσα σε μια πραγματικότητα ανεξέλεγκτη κοινωνικά, πολιτικά και αξιακά, ένα πανίσχυρο εξουσιαστικό σύστημα, το οποίο όχι μόνο δεν φαίνεται να απειλείται, αλλά με την στοχευμένη εγχάραξη της υποταγής εμφανίζεται χωρίς αξίες και χωρίς να χρειάζεται νομιμοποίηση.

Δεν είναι απλά ο Λεβιάθαν που είχε περιγράψει ο Thomas Hobbes το 1651, δηλαδή το Κράτος με την μορφή της απόλυτης εξουσίας, απέναντι στο οποίο οι άνθρωποι θα πρέπει να τηρήσουν την υποχρέωση τους για υποταγή για να διασφαλιστεί η κοινωνική τάξη και η δικαιοσύνη. Πρόκειται για τον απρόσωπο και αόρατο Λεβιάθαν, που έχει μετατραπεί σ' ένα πανίσχυρο σύστημα και αποβλέπει, μέσω ενός αυτόματου και καλοσχεδιασμένου μηχανισμού, να εγχαράξει στους ανθρώπους την υποταγή στους ανωτέρους τους, τυφλά, άδικα και απάνθρωπα, χωρίς να χρειάζεται να γνωρίζουν τα καθήκοντα, τα λάθη ή τα εγκλήματα τους.

Ο συγγραφέας ξεκινάει με ορισμένες εισαγωγικές παρατηρήσεις για το πώς η νεωτερικότητα άλλαξε την πρόσληψη του κοινωνικού χώρου και χρόνου και για το ποιος είναι ο ρόλος της ιστορίας στην ερμηνεία και τη νοηματοδότηση του, αλλά και στο να μας παρακινήσει να αναλάβουμε τις ευθύνες μας για το παρόν και το άγνωστο μέλλον. Το βιβλίο χωρίζεται σε τέσσερα μέρη, που πραγματεύονται: (α) τη φύση και τη διαδικασία των αλλαγών σε σχέση με την ανάπτυξη, την κοινωνική κινητικότητα, την οικονομία, τις κρίσεις και τις νέες ανισότητες που διαμορφώνονται, (β) τη μετάβαση από τη σοσιαλδημοκρατική στη νεοφιλελεύθερη συναίνεση και τι σηματοδοτεί στο επίπεδο των αξιακών προτεραιοτήτων, (γ) το δημοκρατικό παράδοξο, τις δισταμένες αξιακές αφετηρίες και τη μεταλλαγή της ιδέας του πολίτη και (δ) τη μετατόπιση από τη δημόσια αξιακή

τάξη στην άνευ ορίων «συμβασιοκρατία» και τι συνεπάγεται για την εργασία, τους ηθικούς δεσμούς και τις κοινωνικές ταυτότητες.

Στο πρώτο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας επικεντρώνεται στις βασικές επιπτώσεις των αλλαγών που επήλθαν με τη νεωτερικότητα τόσο στην παραγωγή, την επιστημονική γνώση, τις τεχνολογίες, τον καταμερισμό εργασίας και τη συσσώρευση πλούτου και εργαζομένων στην πόλη, όσο και στις ιδέες, τις αντιλήψεις και τις νοοτροπίες. Οι επιπτώσεις αυτές αφορούν την ατομική ελευθερία, που αναδεικνύεται σε «κεντρική και αναπαλλοτρίωτη αξία» και τη νέα ιδέα της κοινωνίας που δεν εκλαμβάνεται πλέον ενιαία, αλλά ως η σύνθεση «πολλαπλών και ετερόκλητων συνιστωσών» (σελ. 62). Στην ουσία, πρόκειται για τη θεσμοθετημένη μεν αλλά φαινομενικά ελεύθερη κινητικότητα του ανθρώπου, η οποία προσκρούει στην ίδια την συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα.

Το κρίσιμο ερώτημα για τον συγγραφέα είναι «πώς και υπό ποιους όρους ... μπορεί ο ελεύθερος άνθρωπος να προγραμματίζει το μέλλον του κινούμενος και αλλάζοντας τη ζωή του ...» (σελ. 67). Ο λόγος για την αέναη κινητικότητα του ανθρώπου, η οποία του δίνει τη ψευδαίσθηση της κινητικής ελευθερίας έβραν των ταξικών προδιαγραφών του και, την ίδια στιγμή, τον καθλώνει στην ανασφάλεια και τη διαρκή αναζήτηση της επιβίωσης σ' ένα απροσδιόριστο και μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Σ' ένα τέτοιο περιβάλλον ραγδαίων αλλαγών, που εντείνει την εξάρτηση και την αλλοτρίωση κάποιων και ευνοεί την υλική ευημερία κάποιων άλλων, όχι μόνο διευρύνονται οι παραδοσιακές και νέες ανισότητες, αλλά εγείρονται προβληματισμοί για τον αξιακό προσανατολισμό της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Στο δεύτερο μέρος του βιβλίου, ο συγγραφέας αναφέρεται στα διδάγματα των δεκαετιών του 1920 και του 1930 και επιχειρεί να αναδείξει πώς σε συνθήκες κρίσης και εξαθλίωσης εκδηλώνονταν οι αντιδημοκρατικές απειλές, που κρύβονταν πίσω από τις προθέσεις των ανερχόμενων νέων τάξεων να επαναφέρουν στην ομαλότητα. Πολλές φορές, οι απειλές αυτές αποτελούσαν μηχανισμό εκτόνωσης της αγανάκτησης των μαζών λόγω της έλλειψης προοπτικής και των δυσμενών συνθηκών διαβίωσης. Το ζητούμενο ωστόσο για τον συγγραφέα είναι το πως «η ιδέα της δημοκρατίας παράγεται, οριοθετείται, αλλά κι αλλάζει περιεχόμενο μέσα στην Ιστορία» (σελ. 179). Έτσι, λοιπόν, από τα τριάντα ένδοξα χρόνια ελευθερίας, πλήρους απασχόλησης και ευημερίας για όλους περάσαμε σε μια σειρά μετασχηματισμών στα τέλη της δεκαετίας του 1970, που έθεσαν υπό αμφισβήτηση τα κοινωνικά κεκτημένα και οδήγησαν εν τέλει σε μια «εγγενή κρίση προοπτικών» (σελ. 202). Η ιεράρχηση των αξιώσεων για ανακατανομή του πλούτου και για ουσιαστική κοινωνική δικαιοσύνη γίνεται όλο και πιο περίπλοκη, καθώς στηρίζεται σε συνεχώς μεταβαλλόμενες σταθμίσεις και ποσοτικές αποτιμήσεις, Παρόλο που ανακύπτει η ανάγκη ενός συνδυασμού ποσοτικών και αξιακών κριτηρίων για την αξιολόγηση των δημόσιων υπηρεσιών, δίνεται προβάδισμα στην τεχνική αρτιότητα των ρυθμίσεων του κοινωνικού ζητήματος έναντι μιας αφηρημένης κοινωνικής δικαιοσύνης. Αυτό οδηγεί στην αποσάθρωση της πολιτικής παρουσίας των μειονεκτικών κοινωνικών κατηγοριών, την διακριτική αποχώρηση του κοινωνικού ζητήματος από το πολιτικό προσκήνιο και, τελικά, τη μετατόπιση της ηθικής θεμελίωσης της δημοκρατίας.

Στο τρίτο μέρος, ο συγγραφέας ασχολείται με την ιδέα της δημοκρατίας και, κυρίως, με το πώς άλλαξε η πρόσληψη της οργάνωσης της εξουσίας από την αρχαιότητα στη νεωτερικότητα. Πρόκειται για τη μεταλλαγή από την ιδέα της πόλης και της λήψης αποφάσεων από τους πολίτες σε μια αφηρημένη ιδέα εξουσιαστικής οντότητας που ταιριάζει σε «ευρύτερες κοινωνικές συσσωματώσεις» (σελ. 254). Στο πυρήνα αυτής της μεταλλαγής βρίσκεται η υποχώρηση της αξιακής προτεραιότητας του ενεργού και ενάρετου πολίτη προς όφελος της ατομικής ιδιοτέλειας. Για τον συγγραφέα, σηματοδοτεί «την απομάκρυνση της δημοκρατικής ιδέας ... από την πρωτογενή

ιδέα του πολίτη» (σελ. 259). Σ' αυτή τη μεταστροφή συμβάλει ο πλουραλισμός των αξιών και η έκτακτη ιεράρχηση τους, που προτάσσει την συντήρηση της αυτοτέλειας του όλου, ακόμη και με την υποχώρηση των δημοκρατικών δομών και των ατομικών δικαιωμάτων, καθώς και την ωφελμιστική προσέγγιση της προόδου.

Ο συγγραφέας αναδεικνύει επιπλέον το χάσμα που υπάρχει ανάμεσα στην τυπική λειτουργία της δημοκρατίας και στην ουσιαστική λειτουργία της, η οποία μεταλλάσσεται γρήγορα τόσο ως προς τους πραγματικούς όρους συμμετοχής των πολιτών στη λήψη των αποφάσεων, όσο και ως προς τη δυνατότητα εντοπισμού των παραμέτρων που καθορίζουν τις αποφάσεις. Οι πρακτικές αποχής, η περιπλοκότητα, η διαδικαστική ρευστότητα και η δομική αδιαφάνεια συνιστούν τις αθέατες αλλά πραγματικές πλευρές του συστήματος εκπροσώπησης, που υποδηλώνουν την ύπαρξη ενός δομικού δημοκρατικού ελλείμματος: ενός συστήματος που δίνει προτεραιότητα στη διαχείριση της πραγματικότητας χωρίς δεσμεύσεις σε κοινά αποδεκτές αξίες.

Στο τέταρτο μέρος, ο συγγραφέας διαπιστώνει ότι, ενώ οι κοινωνικοί θεσμοί, οι κανόνες, τα ήθη και τα έθιμα λειτουργούν ως αντιεντροπικοί μηχανισμοί, το πεδίο των ελευθέρων συναλλαγών προσλαμβάνεται ως αξιακά και λειτουργικά αυτοτελές. Για τον συγγραφέα, ο κόσμος κινείται σε μια «άνευ ορίων συμβασιοκρατία», που ισχύει ανεξάρτητα από οποιαδήποτε ηθική τάξη (σελ. 299). Αντίστοιχα, οι κεφαλαιούχοι διανύουν μια φάση ρευστότητας, που τους οδηγεί σε μια ευκαιριακή σχέση με τη δραστηριότητα τους και τους μετατρέπει σε ευέλικτους κερδοσκόπους. Την ίδια αύξουσα ρευστότητα βιώνουν και οι εργαζόμενοι σε όλες τις μορφές απασχόλησης, τόσο στην παραγωγή όσο και στις υπηρεσίες, επιφέροντας τη γενικότερη κοινωνική και εργασιακή επισφάλεια.

Οι αλλαγές αυτές έχουν σαν συνέπεια τη χαλάρωση των ηθικών και νομικών δεσμών μεταξύ εργαζομένων και εργοδοτών, αλλά και των δεσμών που συνδέουν τα άτομα με την κοινότητα, την πλήρη αμφισβήτηση της εργασιακής δέσμευσης και την ύπαρξη ευκαιριακών εργασιακών σχέσεων. Ο κοινωνικός έλεγχος, δε, πραγματοποιείται κυρίως μέσω εσωτερικευμένων χειραγωγήσεων. Πρόκειται για εξελίξεις που δεν αλλάζουν μόνο τους αντικειμενικούς όρους, αλλά όπως αναφέρει ο συγγραφέας μετασχηματίζουν «το ίδιο το αξιακό και υπαρξιακό νόημα τόσο της κεφαλαιακής όσο και της εργασιακής συμμετοχής» (σελ. 308-310). Αγγίζουν την υπαρξιακή συγκρότηση των ανθρώπων, αφανίζοντας τις ατομικές ιδιότητες τους, αποσαθρώνοντας τις κοινωνικές ταυτότητες τους και τα σταθερά σημεία αναφοράς τους και κατακερματίζοντας τις προοπτικές τους, ώστε να είναι γενικής χρήσης, εναλλάξιμοι και συνεχώς μετακινούμενοι από τη μια απασχόληση στην άλλη.

Επομένως, τα πράγματα αλλάζουν με κύριο χαρακτηριστικό την απεμπλοκή των μηχανισμών της αγοράς και του κανονιστικού και δικαιοτικού συστήματος από τους αξιακούς περιορισμούς, θεμελιώνοντας έτσι το ατομικό δικαίωμα στο συμφέρον και την αδιάκοπη αναζήτηση ατομικής ωφέλειας έναντι όλων των άλλων, με μόνη εγγύηση για την αποφυγή εκτροπών τον σύγχρονο αθέατο και απρόσιτο Λεβιάθαν.

Κλείνοντας, ο συγγραφέας τονίζει ότι από εμάς εξαρτάται πώς θα αντιμετωπίσουμε αυτή την συνεχώς μεταβαλλόμενη κοινωνική πραγματικότητα: δηλαδή, αν θα προσαρμοστούμε ή θα αποστασιοποιηθούμε ή θα τολμήσουμε να σκεφτούμε διαφορετικά, αποδεσμευμένοι από τα προτάγματα του παρελθόντος, ώστε να μπορούμε να σκεφτούμε για το μέλλον. Παραθέτοντας το ποίημα της Emily Dickinson, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς μας υπενθυμίζει ότι «η κατάρρευση δεν είναι μιας στιγμής πράξη ... είναι οργανωμένη παρακμή» (σελ. 468) και, όμως, είμαστε υποχρεωμένοι να προχωρήσουμε, να αναζητήσουμε μια καινούρια δικαιοσύνη, έναν κόσμο που πρέπει να ανακαλυφθεί. Πρόκειται για ένα ελπιδοφόρο κάλεσμα, ένα πολύτιμο βιβλίο που θα βοηθήσει τους κοινωνικούς επιστήμονες, τους ερευνητές και τους αξιολογητές να κατανοήσουν τη

διαδικασία κοινωνικής αλλαγής, την πολυπλοκότητα των συστημάτων και την ανάγκη ηθικής δέσμευσης για κοινωνική δικαιοσύνη. Ένα βιβλίο που δεν θα πρέπει να λείπει από τη βιβλιοθήκη μας.